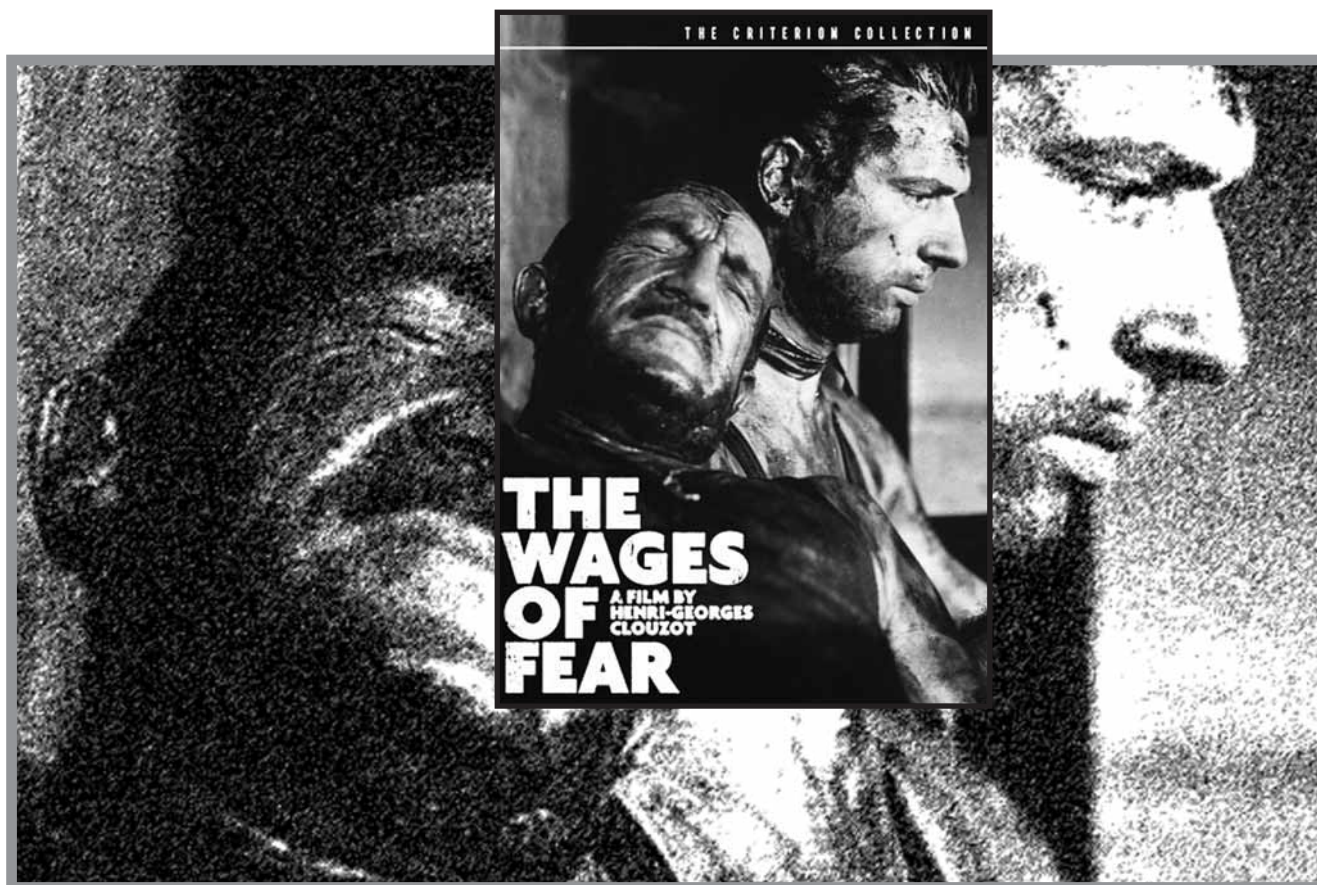

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΖΑΝ-ΜΑΡΚ ΜΟΥΡΑ

Συνέντευξη στην Ευγενία Γραμματικοπούλου

Ο Ζαν-Μαρκ Μουρά (Jean-Marc Moura), καθηγητής συγκριτικής γραμματολογίας και γαλλόφωνης λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Paris Ouest-Nanterre La Défense, είναι ένας από τους βασικούς εισηγητές της εικονολογίας, αυτού του σχετικά νεότευκτου κλάδου των σπουδών της συγκριτικής γραμματολογίας με τις πολλαπλές και συχνά διεπιστημονικές εφαρμογές –ξεκινώντας, λόγου χάρη, από τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του ξένου στη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο και φτάνοντας ως τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια.

Ο Μουρά επισκέφθηκε πρόσφατα τη χώρα μας ως προσκεκλημένος του Γαλλικού Ινστιτούτου Θεσσαλονίκης, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων της 10ης Διεθνούς Έκθεσης Βιβλίου Θεσσαλονίκης. Στις 19 Μαΐου έδωσε μια διάλεξη με θέμα: «Η λογοτεχνία και το χιούμορ, χθες και σήμερα», με τη συμμετοχή του καθηγητή γαλλικής λογοτεχνίας στο ΑΠΘ Γιώργου Φρέρη και συντονιστή τον εκδότη του περιοδικού EN-EKEN Γιώργο Γιαννόπουλο. Χάρη σε αυτή την ευνοϊκή συγκυρία και αρκετά χρόνια μετά την πρώτη γνωριμία με το έργο του, χάρη στα εμπνευσμένα μεταπτυχιακά μαθήματα της ομότιμης σήμερα καθηγήτριας Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου στο Τμήμα Φιλολογίας του ΑΠΘ, είχα την ευκαιρία να συναντήσω για πρώτη φορά το πρόσωπο

Η Ευγενία Γραμματικοπούλου είναι λέκτορας στο Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΑΠΘ.

πίσω από την πλούσια οικεία αρθρογραφία και να συζητήσω μαζί του για τις καταβολές, τις απαρχές και τις προοπτικές της πολιτισμικής και λογοτεχνικής εικονολογίας.

Κυριότερη εργογραφία του Jean-Marc Moura:

L'Image du tiers monde dans le roman français contemporain, PUF, Παρίσι 1992.

Lire l'exotisme, Dunod, Παρίσι 1992.

La Littérature des lointains. Histoire de l'exotisme européen au XXe siècle, Champion, Παρίσι 1998.

L'Europe littéraire et l'ailleurs, PUF, Παρίσι 1998.

Exotisme et lettres francophones, PUF, Παρίσι 2003.

Littératures francophones et théorie postcoloniale, PUF, Παρίσι 2007 [1999].

Le Sens littéraire de l'humour, PUF, Παρίσι 2010.

Ευγενία Γραμματικοπούλου: Εάν δεν απατώμαι, η πολιτισμική και κατόπιν η λογοτεχνική εικονολογία συστηματοποιήθηκαν –ως διακριτοί κλάδοι της συγκριτικής γραμματολογίας– κατά τις δεκαετίες του '80 και του '90. Θα λέγατε ότι οι κλάδοι αυτοί ήρθαν να καλύψουν κάποιο ορατό επιστημονικό κενό είτε ότι προέκυψαν ή/και ενισχύθηκαν περισσότερο από έναν δημόσιο διάλογο σχετικά με ζητήματα ταυτότητας, ετερότητας κ.ο.κ. εκείνης της εποχής;

Ζαν-Μαρκ Μουρά: Οι σπουδές γύρω από την εικόνα είναι σύμφυτες με την εδραίωση της συγκριτικής γραμματολογίας ως ακαδημαϊκό μάθημα στα τέλη του 19ου αιώνα, αλλά αναπτύχθηκαν και στη συνέχεια θεωρητικοποιήθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο: ένα παράδειγμα κλασικής μελέτης είναι το έργο του Jean-Marie Carré, τέως καθηγητή στη Σορβόνη, με τίτλο *L'image de l'Allemagne dans la littérature française* [Η εικόνα της Γερμανίας στη γαλλική λογοτεχνία] που δημοσιεύτηκε το 1947. Τότε προέκυψε η ανάγκη να θεωρητικοποιηθεί μια μόνιμη αναλυτική προσέγγιση των συγκριτολόγων, οι οποίοι όμως μέχρι τότε ανταποκρίνονταν σε μάλλον εμπειρικές προσεγγίσεις. Στη δεκαετία του '70, αρχικά χάρη στον Hugo Dyserinck και στη συνέχεια χάρη στον Daniel-Henri Pageaux, η μελέτη αυτή θεωρητικοποιήθηκε εντατικότερα, προκειμένου να καταστήσει καθοριστικότερη τη συμβολή της στον τομέα των συγκριτολογικών σπουδών.

Ευγενία Γραμματικοπούλου: Οι θεωρητικοί της εικονολογίας συγκρότησαν έναν συμπαγή, τρόπον τινά, πυρήνα που βρισκόταν σε τακτική επαφή και συνεργασία ή έχουμε να κάνουμε περισσότερο με συγκλίνουσες ανησυχίες, παράλληλες μεν αλλά μάλλον αυθόρμητες και ασυντόνιστες μεταξύ τους;

Ζαν-Μαρκ Μουρά: Οι θεωρητικοί βρίσκονταν σε επαφή μεταξύ τους, στο μέτρο της περιοδικής συνεργασίας που συνηθίζεται μεταξύ πανεπιστημιακών που εργάζονται στο ίδιο

επιστημονικό πεδίο. Θα έλεγα, όμως, ότι το θεωρητικό σκέλος εξελίχθηκε μάλλον αυτόνομα, αρχικά στη Γερμανία και στη συνέχεια στην Ελβετία και τη Γαλλία κατά κύριο λόγο. Προηγήθηκαν αρκετές γενιές μελετητών στον ρουν της λογοτεχνικής ιστορίας: τα πρωτοπόρα δοκίμια των αρχών του αιώνα, οι μελέτες της δεκαετίας του '50 που συχνά σηματοδοτούνταν από τις αναφορές τους στην ψυχολογία των λαών, οι επόμενες μελέτες της δεκαετίας του '60 και του '70 που διακρίνονταν από ένα πιο θετικιστικό πνεύμα, προσκολλημένο στην εξονυχιστική διερεύνηση των πηγών, στις ιδεολογικές συνθήκες επεξεργασίας της εικόνας, στο ιστορικό πλαίσιο, και, τέλος, οι μελέτες από τα τέλη του '70 ως τη δεκαετία του '90 που συνέχισαν αυτή την προσπάθεια διανοητικής αποσαφήνισης, ενσωματώνοντας ευρήματα και θέσεις δανεισμένες από τις νέες κριτικές σχολές.

Ευγενία Γραμματικοπούλου: Ποιος ήταν ο κυριότερος προβληματισμός που σας οδήγησε σε αυτό το θεωρητικό μοντέλο; Υπήρξε κάποιο θεμελιώδες ερώτημα που λειτούργησε ως έναυσμα;

Ζαν-Μαρκ Μουρά: Από την αρχή της ερευνητικής μου πορείας, με ενδιέφεραν οι λογοτεχνικές σχέσεις μεταξύ εθνών και πολιτισμών. Στη διδακτορική μου διατριβή μελέτησα την εικόνα του Τρίτου Κόσμου στη γαλλική λογοτεχνία: στόχος μου ήταν να εξετάσω τον τρόπο με τον οποίο είχε κατασκευαστεί το σύνολο που βαφτίστηκε Τρίτος Κόσμος στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Στη συνέχεια, διεύρυνα την έρευνά μου προς τον ευρωπαϊκό εξωτισμό, εκλαμβάνοντας τον ως το σύνολο του χρέους της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας απέναντι στους άλλους πολιτισμούς. Μια ανάλογη έρευνα μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τις –ενίοτε γόνιμες– παρανοήσεις, τις παρεξηγήσεις μεταξύ των λαών. Μπόρεσα επίσης να διαπιστώσω σε ποιο βαθμό η αποικιοκρατική ματιά ήταν ικανή να διαστρεβλώνει τις εικόνες που διαμορφώνονταν εντός του ευρωπαϊκού χώρου για διαφορετικούς, ξένους προς αυτόν πολιτισμούς.

Ευγενία Γραμματικοπούλου: Ως διεπιστημονική προσέγγιση, η εικονολογία οφείλει πολλά στην κοινωνιολογία, την ιστορία, την ψυχολογία, κ.ά. Ωστόσο, τα γραπτά σας δημιουργούν την εντύπωση ότι συχνά αυτό που κυριαρχεί είναι ο φιλοσοφικός στοχασμός (μου έρχονται στον νου οι διαδοχικές αναφορές σας στον Hume, τον Sartre, τον Καστοριάδη, τον Ricœur, κ.ά.). Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η εικονολογία συνιστά για εσάς μια απόπειρα να δημιουργήσετε γέφυρες μεταξύ λογοτεχνίας και φιλοσοφίας, αφήνοντας ενδεχομένως σε δεύτερη μοίρα τα ζητήματα αισθητικής, ρητορικής και ύφους;

Ζαν-Μαρκ Μουρά: Εάν θέλουμε να προσδιορίσουμε τις έννοιες της εικόνας και της ετερότητας, πιστεύω ότι προέχει να τις συσχετίσουμε με την ιστορία και την κοινωνιολογία παρά με τη φιλοσοφία. Προκειμένου να αποτιμήσουμε την

πρωτοτυπία της εκάστοτε εικόνας, οφείλουμε, την ώρα που την αναλύουμε, να τη συνδέουμε με τη μελέτη του κοινωνικού φανταστικού που περιβάλλει ένα λογοτεχνικό έργο. Για παράδειγμα, η ριζική πρωτοτυπία της εικόνας της Αφρικής στο μυθιστόρημα *Η καρδιά του σκότους* του Joseph Conrad¹ αναδεικνύεται σε όλο της το εύρος άπαξ και την επανατοποθετήσουμε στο πλαίσιο των βρετανικών λόγων περί Αφρικής στις αρχές του 20ού αιώνα. Η εικόνα του ξένου, νοούμενη ως «το σύνολο των αντιλήψεων για τον ξένο στο πλαίσιο μιας διαδικασίας “λογοτεχνικοποίησης και κοινωνικοποίησης”» (Daniel-Henri Pageaux), μελετάται ως μια λογοτεχνική κατασκευή που ανήκει σε έναν συγγραφέα, σε μια κοινωνία και σε ένα κείμενο. Η μελέτη προσανατολίζεται συνεπώς προς το κοινωνικό φανταστικό, καθώς η πρόσληψη μιας ξένης πραγματικότητας από έναν συγγραφέα δεν είναι άμεση, αλλά διαμεσολαβημένη από τις φανταστικές αναπαραστάσεις της ομάδας ή της κοινωνίας όπου ανήκει. Ξεκινώντας από αυτή την παραδοχή, ανοίγει ο δρόμος για τη μελέτη του αντικειμένου αναφοράς (για την ανάγνωση, δηλαδή, μιας ξένης ιστορικής πραγματικότητας όπως προβάλλει μέσα από ένα κείμενο το οποίο εκλαμβάνεται ως ντοκουμέντο) ή, τις περισσότερες φορές, της δημιουργίας ενός συγγραφέα του οποίου η μοναδικότητα έχει καταρχάς προσμετρηθεί με γνώμονα τον φανταστικό ορίζοντα της εποχής του. Άπαξ και αναγνωρίσουμε το κοινωνικό φανταστικό ως πεδίο ανάλυσης, αρχίζουμε να εξετάζουμε το πρόβλημα της σύνθετης σχέσης λογοτεχνικών έργων – κοινωνικού φανταστικού. Μόνον αφότου αναλύσουμε το κοινωνικό φανταστικό μπορούμε να αποτιμήσουμε τις υφολογικές και γενικότερα τις αισθητικές αρετές ενός ιδιαίτερου έργου.

Ευγενία Γραμματικοπούλου: Σε ποιο σημείο βρίσκεται η έρευνα σήμερα; Θα μπορούσατε να επιχειρήσετε μια συνοπτική ανασκόπηση της προόδου που έχει σημειώσει η εικονολογία; Εξακολουθεί να απασχολεί και να εμπνέει τους νέους ερευνητές, εξακολουθεί να εξελίσσεται θεωρητικά;

Ζαν-Μαρκ Μουρά: Χωρίς να διατείνομαι ότι κάνω μια συνολική ανασκόπηση, μπορώ να πω ότι σήμερα η εικονολογία ταυτίζεται στην Ευρώπη κυρίως με τις εργασίες του J. Leerssen στο Άμστερνταμ, του M. L. Leal στην Ισπανία, του D.-H. Pageaux και του Y. Clavaron στη Γαλλία καθώς και του M. Segura στο Κεμπέκ. Η εικονολογία, που καταγίνεται με τις λογοτεχνικές ψευδαισθήσεις αναφορικά με τον ξένο, συναντά τις αγγλόφωνες έρευνες στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών γύρω από τις αναπαραστάσεις της ετερότητας. Αυτές με τη σειρά τους αναπτύχθηκαν στα χνάρια αφενός των μετααποικιακών σπουδών και αφετέρου του έργου του Edouard Saïd *Οριενταλισμός*, γραμμένο το 1978, που στην ουσία δεν ήταν παρά μια ανάλυση εικόνων της Ανατολής κατασκευασμένων από την οπτική της Δύσης. Στις μέρες μας, η εικονολογία βρίσκει επίσης έναν σύμμαχο στις σπουδές γύρω από τη μετάφραση, θα έλεγα μάλιστα

ότι βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Συνηθίζουμε να μεταφράζουμε από μια ξένη γλώσσα ανάλογα με την εικόνα που έχουμε σχηματίσει για τη χώρα ή την κουλτούρα του συγγραφέα, η δε μετάφρασή μας πρόκειται με τη σειρά της να επηρεάσει τη γενική εικόνα μιας συγκεκριμένης χώρας ή κουλτούρας. Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι (βάσει των στατιστικών στοιχείων της UNESCO) οι έξι πιο πολυμεταφραζόμενες γλώσσες-πηγή είναι τα αγγλικά, τα γαλλικά, τα γερμανικά, τα ρωσικά, τα ιταλικά και τα ισπανικά, ενώ εκείνες προς τις οποίες μεταφράζουμε περισσότερο, οι συνηθέστερες γλώσσες-στόχος, είναι τα γερμανικά, τα ισπανικά, τα γαλλικά, τα ιαπωνικά, τα αγγλικά και τα ολλανδικά. Αυτά τα δεδομένα μάς επιτρέπουν να επισημάνουμε ένα σχετικό άνοιγμα προς το εξωτερικό, καθώς επίσης και να αναλύσουμε τα βασικά στοιχεία μιας εικόνας, όπως έχει διαμορφωθεί από μια χώρα υποδοχής. Έτσι, από το 1970 και μετά, ένα ολόκληρο «άγημα» της γαλλικής κουλτούρας έμοιαζε να «στρατοπέδευσε» στις Ηνωμένες Πολιτείες, συνοψισμένο στον όρο *γαλλική θεωρία*. Ωστόσο, οι αντιπροσωπευτικοί συγγραφείς που μεταφράστηκαν πάραυτα (ο Barthes, ο Baudrillard, ο Deleuze, ο Derrida, ο Foucault, κ.ά.) δεν θεωρούνταν ενιαία ομάδα στη Γαλλία, ενώ μάλιστα ορισμένοι από αυτούς δεν ασκούσαν καν ιδιαίτερη επιρροή. Παρ' όλα αυτά, η εικόνα της Γαλλίας στις Ηνωμένες Πολιτείες καθορίστηκε επί μακρόν από τις συγκεκριμένες μεταφράσεις.

Ευγενία Γραμματικοπούλου: Στις μέρες μας, δημιουργεί απογοήτευση η –σαφώς οπισθοδρομική– μαζική και ενίοτε δριμεία επανάκαμψη των στερεοτύπων: είτε πρόκειται για τον νεοφιλελευθερισμό (τον οποίο υποδαυλίζουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης) που ενοχοποιεί τις χώρες του Νότου (PIGS, κλπ.), για την άνοδο της ακροδεξιάς στην Ελλάδα ή ακόμη για τις ογκοδέστατες ομοφοβικές πορείες στη Γαλλία, με αφορμή τη θέσπιση του γάμου για όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως σεξουαλικού προσανατολισμού, η χρήση των στερεοτύπων κατακλύζει και διευκολύνει κάθε λόγο ο οποίος αποσκοπεί στην προπαγάνδα ή στην ενίσχυση μια συγκεκριμένης ιδεολογίας. Τι απέγινε η ανεκτικότητα; Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για έναν κοινωνικό νεοσυντηρητισμό, για μια νέα τάση άρνησης να αποδεχθούμε τον Άλλο;

Ζαν-Μαρκ Μουρά: Το στερεότυπο, αυτή η ψευδοαντίληψη που συρρικνώνει μια ολόκληρη κουλτούρα σε ορισμένα στατικά χαρακτηριστικά, κυριαρχεί σήμερα στα ΜΜΕ και στο διαδίκτυο. Είναι ευθύνη των εικονολογικών σπουδών να εντοπίσει, να περιγράψει και να αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους εκδηλώνεται. Οι συγγραφείς μπορούν να συνεισφέρουν σε αυτό το έργο ανατρέποντας τα κλισέ μέσα στο έργο τους (σκέφτομαι για παράδειγμα την εικόνα των χωρών του Μαγκρέμπ μέσα από την *Έρημο* του Le Clézio², που γράφτηκε το 1980).

Ευγενία Γραμματικοπούλου: Πιστεύετε ότι θα ξεμπερδέψουμε κάποια στιγμή με τα στερεότυπα; Μήπως οι προκάτ ιδέες, συχνά συνώνυμες μιας υπεραπλούστευσης ή μιας διανοητικής σκηνήρας, καθώς και η κατασκευή είτε ενός μισητού αποδιοπομπαίου τράγου είτε ενός αξιολάτρευτου εξιδανικευμένου άλλου (ίνδαλμα, υπεράνθρωπος, εξωτική οπτασία –αδιάφορο) προοιωνίζουν τη (θλιβερή) μοίρα του δυτικού μας πολιτισμού, παρ’ όλα όσα ευαγγελίζεται η παγκοσμιοποίηση;

Ζαν-Μαρκ Μουρά: Όπως φάνηκε καθαρά και μέσα από το έργο της Ruth Amossy,³ το στερεότυπο είναι πιθανότατα ένα αναπόφευκτο φαινόμενο, στο μέτρο που αποτελεί την επιτομή των κυρίαρχων ιδεολογιών μιας κοινωνίας απέναντι στο διαφορετικό. Ο κίνδυνος δεν είναι η ύπαρξη των στερεοτύπων καθαυτή, αλλά ο περιορισμός σε αυτά χωρίς περαιτέρω αναζητήσεις (γεγονός που θα ισοδυναμούσε σαφώς με έναν κοινωνικό νεοσυντηρητισμό). Η εξιδανίκευση του –αγγελικού ή απειλητικού– άλλου είναι επίσης αποτέλεσμα μιας εξαιρετικά σημαντικής δραστηριότητας σε παγκόσμιο επίπεδο: του τουρισμού. Ο τουριστικός λόγος λειτουργεί ουσιαστικά ως μια απόπειρα μυθοπλασίας του κόσμου που στόχο έχει να αυξήσει την κατανάλωση (χωρίς εξάλλου να διστάσει να καταφύγει στην ίδια τη λογοτεχνία: πάρτε για παράδειγμα τον περίπατο του Τζόις στο Δουβλίνο, τον περίπατο του Πεσόα στη Λισαβόνα, κ.ο.κ.) Έχω την εντύπωση ότι η τουριστική δραστηριότητα αποτελεί στο εξής την κυριότερη πηγή πολιτισμικών στερεοτύπων.

Ευγενία Γραμματικοπούλου: Τώρα εργάζεστε πάνω στο χιούμορ στη λογοτεχνία. Υπάρχει άραγε μια κοινή αφετηρία, ένας κοινός παρανομαστής που συνδέει τις δύο θεματικές; Μήπως είναι ένας άλλος τρόπος (άμεσος ή έμμεσος) να πραγματευτείτε εκ νέου (έστω παράλληλα) τα κλισέ, τα στερεότυπα, τις τυφλές εμμονές του συλλογικού φαντασιακού;

Ζαν-Μαρκ Μουρά: Ο «ξένος που ξενίζει» χρησιμοποιείται πράγματι στη λογοτεχνία ως πηγή αστεισμών. Η εικονολογία ενδιαφέρεται για το φαινόμενο του στερεοτύπου, αυτή την εμβληματική σύνοψη μιας κουλτούρας που συρρικνώνει τον ξένο σε λιγοστά επαναλαμβανόμενα αφηγηματολογικά στοιχεία. Οι συγγραφείς που δεν μπορούν να τα αποφύγουν τελείως τα χρησιμοποιούν με τρόπο παιγιώδη. Παραπέμποντας στον Montesquieu, ας θυμηθούμε το λεγόμενο «περσικό βλέμμα»:⁴ η ματιά του ξένου μάς επιτρέπει να κρίνουμε τις κοινωνικές νόρμες, προσποιούμενοι ότι τις ανακαλύπτουμε από την αρχή μέσα από τη ματιά του. Πρόκειται για ένα ανυπέρβλητο χιουμοριστικό στοιχείο. Το χιούμορ στηρίζεται σε πρόσωπα που μας επιτρέπουν έμμεσες αποτιμήσεις του κόσμου, χωρίς ωστόσο να συρρικνώνονται σε ορισμένα κωμικά χαρακτηριστικά. Ο ξένος ευνοεί αυτό το είδος πλάγιου βλέμματος. Ως άλλο

παιδί (λ.χ. *Ο Αγαθούλης* του Voltaire) είναι απαλλαγμένος από τις τοπικές προκαταλήψεις, είναι ελεύθερος από κάθε λογής κοινώς παραδεγεγμένες αντιλήψεις και ευνοεί την αναστολή οποιασδήποτε εκφοράς κρίσης. *Το ταξίδι των αθών* (1869),⁵ λόγου χάρη, του Mark Twain, εκμεταλλεύεται την –πρωτόγνωρη τότε– χιουμοριστική φλέβα του σκεπτικιστή αμερικανού ταξιδιώτη, ο οποίος αρνείται πεισματικά να θαμπωθεί από τη *μικρή γηραλέα Ευρώπη* («*the little old Europe*»). Το πρόσωπο του ξένου είναι επίσης μια ταξιδεύουσα, περιπλανώμενη συνείδηση (για να θυμηθούμε τον Jankélévitch), γεγονός που προάγει την απαραίτητη για το χιούμορ σχετική αποστασιοποίηση και συντείνει στη χιουμοριστική αποτίμηση του κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Το εμβληματικό μυθιστόρημα αφηγείται τον ανάπλου του ποταμού Κονγκό από τον κεντρικό ήρωα Charles Marlow που έχει εμπλακεί στο εμπόριο ελεφαντοστού· δημοσιεύτηκε το 1899. Πρόκειται για ένα από τα κορυφαία παραδείγματα του σύγχρονου δυτικού κανόνα και αφήγημα-αναφορά τόσο για την ιμπεριαλιστική θέαση του εποικισμένου κόσμου όσο και για την ευρωπαϊκή λογοτεχνική αναπαράσταση της αναμέτρησης του πολιτισμού των λευκών αποίκων με τον σαγηνευτικά απειλητικό εξωτικό πρωτογονισμό των ιθαγενών. Το αφήγημα πρωτοδημοσιεύτηκε σε συνέχειες στον βρετανικό Τύπο και εμπνεύστηκε εν μέρει από τα απομνημονεύματα του εξερευνητή Στάνλεϊ κατά την εκστρατεία ανεύρεσης του Όσκαρ Σνίτσελνερ στη Μαύρη Αφρική αλλά και από το διήγημα *Ο άνθρωπος που θα γινόταν βασιλιάς* του Κίπλιν, το οποίο είχε κυκλοφορήσει περίπου μία δεκαετία νωρίτερα.
- 2 Jean-Marie Gustave Le Clézio (γεν. 1940): πολύγραφος και δημοφιλής συγγραφέας γαλλικής και μαυριτανικής υπηκοότητας, που τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας το 2008. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, τα βιβλία του κινούνταν στο πλαίσιο των υφολογικών αναζητήσεων του Νέου Μυθιστορηματος, ενώ στη συνέχεια χάραξε μια πιο μοναχική πορεία, εντάσσοντας εξωτικά, ονειρικά, μυθολογικά και αισθησιακά στοιχεία στη γραφή του, συχνά σε έναν αρκετά προσωπικό τόνο, με πολλά βιογραφικά στοιχεία.
- 3 Ομότιμη καθηγήτρια στο πανεπιστήμιο του Τελ Αβίβ που ασχολείται με την ανάλυση λόγου, γνωστή από τα βιβλία της σχετικά με τον στερεοτυπικό λόγο (*Les Discours du cliché*, 1982· *Les idées reçues*, 1991· *Stéréotypes et clichés: langue, discours, société*, σε συνεργασία με την Anne Herschberg Pierrot, 1997).
- 4 Αναφορά στο επιστολικό έργο του Montesquieu *Τα περσικά γράμματα* που δημοσιεύτηκε αρχικά ανώνυμα το 1721 και μεταφέρει τις (υποθετικές) εντυπώσεις δύο ταξιδευτών από την Περσία στη Δύση. Ο συγγραφέας εμφανιζόταν ως απλώς μεταφραστής αυτής της (στην πραγματικότητα καθ' όλα επινοημένης) αλληλογραφίας, προκειμένου να μπορέσει (ανενόχλητος από τη λογοκρισία) να επικρίνει τη γαλλική κοινωνία, υιοθετώντας μια τάχατες αθώα, αφελή ματιά.
- 5 Το μη μυθοπλαστικό έργο *The Innocents Abroad, or The New Pilgrims' Progress* καταγράφει τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του συγγραφέα από τον περίπλοο της Ευρώπης και των Αγίων Τόπων, τον οποίο πραγματοποίησε το 1867 επιβαίνοντας στο *Quaker City*, συντροφιά με ένα γκρουπ αμερικανών ταξιδιωτών. Υπήρξε το πλέον δημοφιλές και ευπώλητο από τα βιβλία του Twain όσο ζούσε ο συγγραφέας, και εξακολουθεί να συγκαταλέγεται μεταξύ των ταξιδιωτικών μπεστ-σέλερ όλων των εποχών.